

Runorna på vinden i Marums kyrka, Västergötland

I november 2013 meddelade mig Bengt Bygdén i nätverket Traditionsbärarna att han hade upptäckt en tidigare okänd runristning i takstolarna på vinden till Marums kyrka i Västergötland. Kyrkvinden kan endast nås genom en lucka som sitter i taket till långhuset fem meter över kyrkgolvet, och det är därför inte särskilt förvånande att ristningen inte tidigare har uppmärksamats. Den är dessutom utförd med mycket fina linjer och går knappast att se utan släpljus (fig. 1).

Ett år efter upptäckten, den 17 november 2014, fick jag möjlighet att granska och dokumentera inskriften. Ristningen finns på den västra sidan av det åttonde högenet från väster på kyrkans södra sida. Den börjar 90 cm nedifrån och runorna står upp och ned, vilket visar att de måste ha ristats innan takstolen kom på plats. Alternativet är att ristningen har tillkommit innan yttertaget lades på eller någon gång när det har bytts ut, men detta verkar inte särskilt sannolikt. Alf Bråthen (1983, s. 16; 1995, s. 93) har dendrodaterat sydsidans murrem till efter 1114 och uppskattat fällningstiden för virket i hela takstolen till perioden 1130–40. Denna datering bör alltså också gälla för runristningen. Robin Gullbrandsson (2015, s. 190 ff) har utförligt beskrivit kyrkans taklag.

Inskriften mäter 32 cm i längd och runorna upptar hela bjälkens bredd om 12,5 cm. Ristningen är utförd med kniv och ristad med stor skicklighet. Det råder inte någon tvekan om läsningen av de enskilda runtecknen.

Inskriften lyder:

fb ulfr tuti
5 10

I den första runan **f** är huvudstaven något skadad nedtill på grund av att träet har flisat sig. Bistaven i 2 **p** är förskjuten något uppåt. Mellan denna runa och den följande runan 3 **u** är det ett större avstånd. Bistaven i 4 **l** är bågböjd och ansättningspunkten är strax till vänster om toppen av huvudstaven. 6 **r** har öppen form, d.v.s. bistaven ansluter inte till huvudstavens mitt. Den övre delen av bistaven är bågböjd och relativt stor. Mellan 6 **r** och 7 **t** finns ett större avstånd. De båda **t**-runor-

na (runorna 7 och 9) har båda dubbelsidiga bistavar. 8 **u** är inte stunget.

Trots att läsningen inte bjuder på några problem är det svårt att ge någon säker tolkning av inskriften. Det skulle ligga nära till hands att uppfatta **fbulfr** som ett sammansatt namn, men någon förled som motsvarar den inledande runföljden **fb** är inte känd. Att den första runan **ƿf** skulle vara felristad för **ƿø** och namnet tolkas som en motsvarighet till fsv. *Ødholfr* verkar osannolikt. Avståndet mellan 2 **p** och 3 **u** talar i stället för att vi ska räkna med två olika ord. Runföljden **ulfr** bör i så fall återge namnet fsv. *Ulf*, alternativt appellativet fsv. *ulver* m. 'ulv, varg'. Personnamnet (runsv.) *Ulfir* är i Västergötland belagt i minst fyra vikingatida runinskrifter (Vg 55, Vg 78†, Vg NOR1997:27 och Vg 125). Dessutom finns på en medeltida gravhäll (Vg 98) från Norra Norra kyrketorps socken en runföljd **ulf** (ack.), men där går det p.g.a. skador inte att avgöra om det rör sig om det enkla namnet eller en sammansättning.

Den avslutande runföljden **tuti** skulle eventuellt kunna tolkas som en verbform, nämligen *tynði* 3. sg. pret. ind. av en motsvarighet till verbet fvn. *týna* 'fordærve, tilintetgjøre; miste, tabe' (Fritzner 3, s. 737 f). Ordet är känt från två svenska runinskrifter (Sm 5, Vg 157), där det i båda fallen ingår i förbindelsen *aldri tynði* »förlorade livet». Rent formellt kan **ulfr tuti** uppfattas som *Ulfir tynði* »Ulv fördärvade», men i så fall skulle man nog ha väntat ett utsatt objekt. En möjlighet är att det inledande **fb** svarar mot detta objekt, men vi får i så fall en oväntad ordföljd med objektet först och verbet på tredje plats, vilket inte verkar särskilt tilltalande. Dessutom hade man i en medeltida inskrift nog för /y:/ väntat sig en skrivning med **y**-runa (**ʏ** eller den stungna varianten av **u**-runan: **ʁ**), vilket talar emot ett samband mellan **tuti** och verbet *týna*.

Troligare är därför att det rör sig om ännu ett namn, exempelvis en motsvarighet till fsv. *Tote* eller *Totte*. Fsv. *Tote* är visserligen i Sverige uteslutande härlett ur ortnamn (se SOÄ 7:2, s. 228; Ödeen 1927, s. 273), men en motsvarighet *Toti* förekommer på danskt område under medeltiden. Det har på goda grunder uppfattats som en smeknamns-

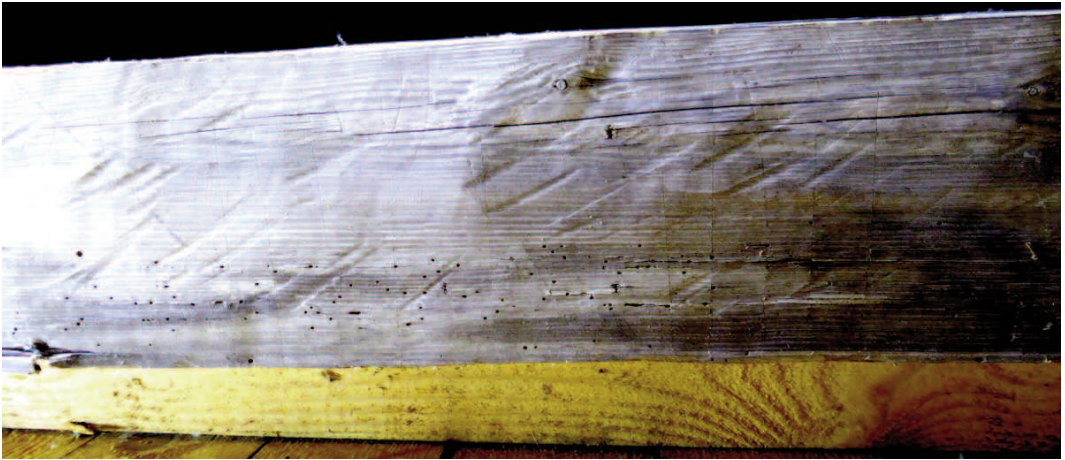
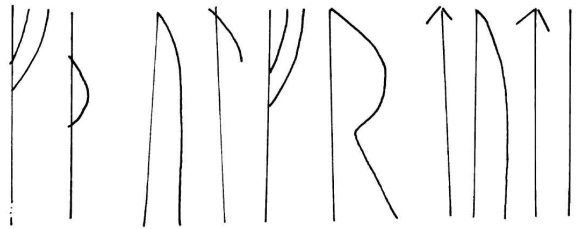

Fig. 1. Runorna på takbjälken i Marums kyrka i Västergötland. Fotografiet är vänt. Runorna är kalkerade efter originalet. Foto och renritning: förf. —Roof timber in Marum church, Västergötland, with recently discovered runes.

bildning till namnet fda. *Thorsten* (se DGP 1 sp. 1472 f) och är även belagt som nordiskt namn i England under vikingatiden (se t.ex. Feilitzen 1937, s. 387; Fellows-Jensen 1968, s. 291 f).

Ett exempel på ett runsv. *Toti* har möjligen funnits på en numera försvunnen runsten från Öland (Öl 2 Algutsrums kyrka). Jonas Håkansson Rhezelius återger namnet i sin renskrift som **toti**, men Söderberg (i ÖlR s. 39) påpekar att denne i konceptet »har ännu ett tecken mellan ↑ och l» och förmodar därför att det ursprungligen har lytt **totir** och återgett kvinnonamnet *Döttir*. Att döma av Rhezelius' originalteckning (i F.c. 5 s. 7) har det snarast stått **totsi** (med ett kortkvist-**s**, se fig. 2), vilket möjligen skulle kunna vara ett omkastningsfel för **tosti** d.v.s. mansnamnet *Tosti*. Det är dock även tänkbart att denna linje kan ha tillhört en del av ornamentiken intill rundjurets framben och i så fall har läsningen varit just **toti**. I B 1076 återges namnet som **tot-...**, men här saknas frambenet helt och partiet måste vid denna tidpunkt ha varit i sämre skick.

Fsv. *Totte* är säkrast belagt genom inskriften

på en nu försvunnen nattvardskalk i Hemse kyrka på Gotland, där det uppträdde i den latiniserade formen TOTTO (Lindström 1892–95 2 s. 83 f). Här bör även nämnas fda. *Tutte*, som finns belagt flera gånger under 1400-talet och som har sammanställts med det frisiska *Totte* (DGP 1, sp. 1494 f).

Eftersom den västgötska dialekten tydligt skiljer gammalt kort /o/ och /u/ (Götling 1940–50 1, s. 155 f) är det kanske mindre tilltalande att räkna med att **tuti** ska tolkas som namnet *Toti* eller *Totti*. Samtidigt är det tydligt att det i namnet *Þörstæinn* som kortformen utgår ifrån, har funnits en växling i förleden *Þör-/Þür-*. Det kan i detta sammanhang även erinras om namnformen *Tummi*, en kortform till namn som *Þörmundr* och *Þörmöðr*. Namnet förekommer i skrivningen **tumi** bl.a. på ett träföremål från Skara (Vg 212), som har daterats till 1100-talet.

Från västnordiskt område finns även ett binnamn *Toti*, där man har räknat med ett annat ursprung än för personnamnet. Namnet är känt genom en enstaka bärare på 900-talet (*Qzurr*

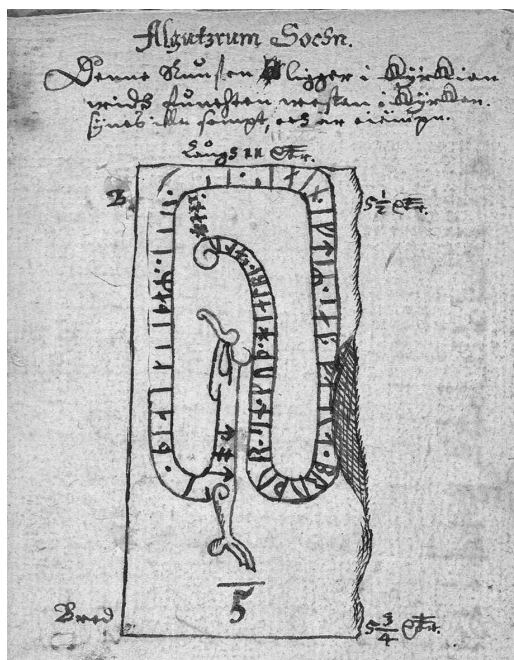

Fig. 2. J.H. Rhezelius' teckning av runstenen Öl 2 Algotzrums kyrka i handskriften F.c. 5, inskriften ger eventuellt ett belägg på namnet *Toti* eller *Totti*. Foto: Kungliga biblioteket, Stockholm. —Rhezelius' drawing of a rune stone in Algotzrum church on Öland, possibly documenting the name *Toti* or *Totti*.

toti), men antas också föreligga i ett nu försvunnet *Totastadir* (Lind 1920–21, sp. 385). Lind sammanställer det med det nyisländska substantivet *toti* 'nos, snut' och jämför även med nynorskans *tot* 'mun, mynning' och det svenska *tut*. Eftersom runföljden **tuti** är placerad efter personnamnet *Ulfr*, ligger kanske tolkningen av runföljden som ett binamn närmare till hands och då gärna med den betydelse som har ansatts för det fornvästnordiska belägget. Det kan i detta sammanhang nämnas att Staffan Fridell (1992, s. 174) utifrån det småländska ortnamnet *Tutaryd* (*J tutarydh sokn* 1406) har rekonstruerat ett fsv. substantiv **tute* sammanhängande med det nusv. *tut(a)* 'något utskjutande, spets, pip'.

Runföljderna **ulfr** och **tuti** kan alltså båda ges mer eller mindre sannolika tolkningar. Kvar står de två inledande och förbryllande runorna **fp**. Om detta ska återge ett meningsfullt ord måste en vokal vara utelämnad i mitten. En möjlighet är att det handlar om en **u**-runa. Runföljden **fup** är känd från ett antal runinskrifter spridda över hela Norden och kan som bl.a. Erik Moltke (1985 s. 356) har framhållit tolkas på två sätt: som de tre första runorna i runraden (futharken) eller som *fuð* f.,

den fornnordiska beteckningen på det kvinnliga könsorganet. Att runorna i runraden har kunnat användas för numrering av takstolar i kyrkor är känt sedan tidigare och att de fungerar då inte som skrivtecken utan som ordningstal: **f** för den första, **u** för den andra, **p** för den tredje osv. Detta förekommer bl.a. i ett antal kyrkor i Danmark och Skåne och varje takstol är då märkt med en individuell runa (Moltke 1953, s. 151; 1985, s. 438, 440). Ett liknande system är även belagt från Sverige, exempelvis i Österhaninge kyrka i Södermanland (se Runqvist 1952, s. 18 ff). I Högs kyrka i Hälsingland, vars takstolar genom dendroprov har kunnat dateras till 1191–92, finns en annan variant där man i stället har ökat med en runa i runraden för varje takstol: [**f**], **fu**, **fup**, **fupo**, **fupor**, **fupork** (Källström 2011). I Marums kyrka tycks dock ingen av de övriga takstolarna bära någon runristning och det är därför ganska osannolikt att runorna **fp** skulle ha något med en sådan numrering att göra. Troligare är väl därför att det just är substantivet *fuð* som ristaren har avsett och kanske har **u**-runan utelämnats av eufemistiska skäl. Vad sedan syftet med detta ord kan ha varit i sammanhanget blir givetvis endast

spekulation, liksom om det finns något samband med det avslutande **tuti**, som i så fall kanske inte alls ska uppfattas som ett namn, utan snarare som det ovan nämnda appellativet fsv. **tute* 'något utskjutande'.

Ytterligare en möjlighet är att **fb** har avsett en motsvarighet till det fornvästnordiska substantivet *fæð* f., som har en mängd olika betydelser: 'ringe mængde (af ngt), lille menneskemængde; dårligt humør, melankoli, utilnærmelighed, fåmæltthed; køligt sindelag, kølighed, kulde, uvenlighed, fjendtlighed' (ONP, s.v. *fæð*). Ordet verkar dock sakna motsvarigheter på svenskt område, vilket gör detta alternativ mindre troligt.

Trots att inskriften inte låter sig tolkas med säkerhet går det att göra flera iakttagelser beträffande såväl runformer som språkliga detaljer, vilket är särskilt intressant när inskriften kan tidfästas så noggrant som till perioden 1130–40. Det kan exempelvis noteras att **t**-runan har formen **↑** med dubbelsidiga bistavar, vilket är den vanligaste vikingatida varianten, som i under medeltiden vanligtvis ersätts av en runa med bistav enbart till vänster (1). Elisabeth Svärdström (i VgR, s. XLI) har påpekat att **t**-runan med dubbelsidiga bistavar ännu förekommer på tidiga gravmonument från 1000-talet som Vg 23, Vg 50 och Vg 87, medan ett par stenar som hon placerar i övergången till medeltiden (Vg 76 och Vg 93) ger exempel på båda varianterna i en och samma inskrift. Marumsinskriften visar här att **t**-runan med dubbelsidiga bistavar har varit i bruk i Västergötland ännu under första hälften av 1100-talet. Runan **r** har också öppen form som i vikingatidsinskrifterna och den har alltså inte influerats av formen på den latinska bokstaven R.

Man kan också konstatera att någon svarabhaktivokal ännu inte har utbildats mellan /f/ och /r/ i namnet **ulfr** *Ulfr*. Detta kontrasterar mot skrivningen **arnfintir** för äldre *Arnfinnr* på en runristad trästicka från Lödöse (Vg 280, se Svärdström 1982, s. 21 ff), som på stratigrafiska grunder har daterats till 1100-talets första hälft. Om det följande **tuti** ska tolkas som namnet *Totte* ger detta dessutom ett exempel på att en lång konsonant skrivs med en enkel runa. I en inskrift från 1100-talet är detta det förväntade, eftersom dubbelteckning först går att belägga i västgötska runinskrifter under 1200-talets första hälft. Det äldsta

exemplet utgörs av räkneordet **atta** 'åtta' på Salebyklockan (Vg 210), som enligt inskriften ska ha tillkommit 1228. Som nämnts verkar det dock troligare att det **tuti** i Marumsinskriften i första hand ska knytas till det fsv. **tute*.

Trots sin korthet ger alltså den nyfunna Marumsinskriften viktiga bidrag både till det medeltida runbruket i Västergötland och till språkutvecklingen i detta område. Förhoppningen står till att fortsatta undersökningar på vindarna i våra medeltidskyrkor ska avslöja fler inskrifter av denna typ.

Referenser

- B = *Bautil, Det är: Alle Svea ok Götha Rikens Runstenar... Med några anmärkningar* utg. af Johan Göransson. 1750. Stockholm.
- Bräthen, A., 1983. *The tree-ring chronology of Western Sweden 753–1720 A.D.* Dendrokronologiska sällskapet. Meddelanden 6. Stockholm.
- 1995. *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara*. Højbjerg.
- F.c. 5 = J.H. Rhezeliuss' resedagbok 1634: *Monumenta Runica in Ölandia...* (handskrift i KB, Stockholm).
- Feilitzen, O. v., 1937. *The pre-conquest personal names of Domesday book*. Nomina Germanica 3. Uppsala.
- Fellows-Jensen, G., 1968. *Scandinavian personal names in Lincolnshire and Yorkshire*. Navnestudier 7. Köpenhamn.
- Fridell, S., 1992. *Ortnamn på -ryd i Småland*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 60. Studier till en svensk ortnamnsatlas 15. Uppsala.
- Fritzner = Fritzner, J. 1886–96. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 1–3. Kristiania. 4. Rettelser og tilleg ved Finn Hødnebo. 1972. Oslo, Bergen & Tromsø.
- Gullbrandsson, R., 2015. *Medeltida taklag i Skara stifts kyrkor*. Skara.
- Götlind, J., 1940–50. *Västergötlands folkmål* 1–4. Uppsala.
- Källström, M., 2011. *Undersökning av medeltida runristningar i Högs kyrka, Hälsingland*. Runrapport från Riksantikvarieämbetet (ATA dnr 322-02795-2011). saml.raa.se/xmlui/handle/raa/6357
- Lindström, G., 1892–95. *Anteckningar om Gotlands medeltid* 1–2. Stockholm.
- Moltke, E., 1953. *Tømrer-runer, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953. Köpenhamn.
- 1985. *Runes and their origin: Denmark and elsewhere*. Köpenhamn.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*, Københavns universitet. onp.ku.dk
- Runqvist, H., 1952. *Anteckningar om Österhaninge kyrkas byggnadshistoria. Haningebygden. Medlemsblad för Haninge Hembygdsägille* 1952:3–4. Haninge.

Sm + nr = runinskrift publicerad i *Smålands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Ragnar Kinander. 1935–61. Sveriges runinskrifter 4. Stockholm.
SOÅ = *Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Ålvsborgs län*. På offentligt uppdrag utg. av Kungl. Ortnamnskommissionen. 1–20. 1906–48. Stockholm.
Svärdström, E., 1982. *Runfynden från Gamla Lödöse*. Lödöse – Västsvensk medeltidsstad 5:5. Stockholm.
Vg + nr = runinskrift publicerad i VgR.
Vg NOR1997;27 = runsten från Hols kyrka i Västergötland publicerad av Helmer Gustavson i Verksamheten vid Runverket i Stockholm, *Nytt om runer* 12 (1997), s. 27 f.

VgR = *Västergötlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Hugo Jungner & Elisabeth Svärdström. 1940–70. Sveriges runinskrifter 5. Stockholm.
Ödeen, N., 1927. *Studier i Smålands bebyggelsehistoria. Ett bidrag till svensk ortnamnsforskning*. Lund.
Öl + nr = runinskrift publicerad i ÖlR.
ÖlR = *Ölands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Sven Söderberg och Erik Brate. 1900–1906. Sveriges runinskrifter 1. Stockholm.

Magnus Källström
Riksantikvarieämbetet
Box 1114
SE-621 22 Visby
magnus.kallstrom@raa.se